

Bauer, Jaroslav

K otázce významů a funkcí spojek

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1967, vol. 16, iss. A15, pp. [27]-36

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101095>

Access Date: 21. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAROSLAV BAUER

K OTÁZCE VÝZNAMŮ A FUNKCÍ SPOJEK

1. Spojky se řadí mezi slova gramatická, tj. slova, „která vyjadřují větné vztahy slov nebo vět, s nimiž se spojují; sama o sobě vlastní plný význam nemají, nýbrž nabývají ho teprve ve spojení se slovy jinými (v pádech předložkových, ve spojení s uváděnou nebo připojovanou větou nebo s připojovaným větným členem apod.).“¹ Mluvíme-li tedy o významu spojek, nemáme na mysli význam lexikální, ale gramatický — vyjadřování mluvnických významů a vztahů. Event. zbytky lexikálního významu, které mají zejm. spojky složené s adverbialními komponenty, pouze zpřesňují nebo zabarvují základní mluvnický význam spojky. Srov. např. rozdíl mezi časovou spojkou *jak* a *hned jak*: *Uděláme to, jak se vrátíš* || *hned jak se vrátíš*. Spojka zde vyjadřuje v obou případech časový vztah s odstínem rychlého nástupu hlavního děje po předčasném ději vedlejším; *hned* tento odstín podtrhuje. Čím větší míru lexikálního významu si takový komponent složitěho spojovacího výrazu zachovává, tím je samostatnější a tím spíše může být od vlastní spojky oddělen a začleněn do věty řídicí (např. *Hned to uděláme, jak se vrátíš*). Obě konstrukce nejsou ovšem zcela souznačné.

V definici spojek se obvykle zdůrazňuje jejich dvojí funkce: 1° spojovat jednotlivé členy větné nebo věty; 2° vyjadřovat přitom větný i obsahově významový poměr členů a vět.² Toto vymezení, vcelku správné, je při podrobnějším zkoumání nutno zpřesnit a doplnit. Složitější je situace u spojek větných, v souvětí, a proto se budeme zabývat především jimi.

2. Zastavme se nejdříve u první z uvedených funkcí — spojovací. Je vyjádřena již v samém názvu *spojka* (nejen v češtině, ale ve většině jazyků, které navazují na lat. termín *conjunctio*), a už to jistě ukazuje, že se tradičně považuje za funkci základní.

Slova ve větě a věty v souvětí jsou spjaty mezi sebou syntaktickými vztahy — buď vztahem koordinace, nebo vztahem subordinace; vedle toho bývají součástí větných celků slova, výrazy nebo celé věty povahy parentetické, které se do syntaktických vztahů mezi větnými členy nebo větami v souvětí nezačleňují. K vyjádření syntaktických vztahů máme různé prostředky, mezi nimi i spojky.

21. Dominantní postavení mají spojky při vztahu koordinačním, neboť vedle nich nedisponuje jazyk při spojení členském ani větném jinými rovnocennými prostředky. Ale ani zde nejsou prostředkem nezbytným: koordinační spojení může být asyndetické, bez spojovacích slov. Větné členy spojuje dostatečně jejich společná syntaktická funkce ve stavbě věty, věty v souřadném souvětí pak jejich syntaktická rovnoprávnost. Vnější signálem koordinačního vztahu bývá zpravidla sepětí intonační — oddělení souřadných syntaktických jednotek nekoncovými předěly, tj. pauzou s předcházející polokadení a se speciálním popauzovým intonačním nasazením.

Na druhé straně se používá souřadících spojek i tam, kde o spojení koordinační nejde: 1° Při opakování výrazů, např. *Dlouho a dlouho si na to nemohl vzpomenout. Nikdo, ale nikdo mu nerozuměl.*³ — 2° Při dodatkovém připojení rozvíjejícího výrazu, který je složkou jádra výpovědi, např. *Celou úlohu napsal sám, a pěkně. Pomohli jim, ale neochotně.*⁴ — 3° Při navazování nové výpovědi na předcházející výpověď nebo na celý kontext po koncovém předělu, např. *Najdeme si to sami. Nebo to najde pan Tomeš* (K. Čapek). [A:] *Neměl jsi to dělat!* [B:] *Ale dokázal jsem to!*

Zejména případy 2. typu se výrazně liší od koordinace — jde zde o specifické připojení rozvíjejícího členu k větnému celku. Ve všech třech případech mají spojky velice blízko k částicím, to znamená, že nejsou výrazovým prostředkem vztahu mezi koordinovanými syntaktickými jednotkami, ale že jsou zaměřeny spíše k té syntaktické jednotce, u které stojí, ke které patří: modifikují její význam, ovšem na pozadí případů jiných, obvyklých, očekávaných apod., a tím zároveň vyjadřují vztah ke kontextu.⁵ Přitom jasně cítíme významovou a funkční souvislost s užitím v koordinačním spojení větných členů a vět (srov. též vytykáací částice *i, ani* a jejich spojkové užití) — musí tedy být i složkou „významu“ souřadících spojek něco, co není bezprostředně spjato s funkcí spojovací. Užší souvislost je tu s druhou připomenutou funkcí spojek: s vyjadřováním větného a obsahově významového poměru členů a vět. Ale i zde je rozdíl, protože nejde o vyjádření významového poměru souřadných jednotek. (O tom srov. dále v odst. 31.)

22. Při vztahu subordinacním se využívá ve větě jednoduché převážně jiných prostředků k vyjádření syntaktických vztahů: slovnědruhové povahy slov a tvarů ohebných slov, ať už slouží bezprostředně k vyjádření syntaktické závislosti (při shodě a rekcii), nebo jen nepřímo při primárním vyjadřování příslovečných významů (při tzv. přimykání).⁶ Spojky zde mají postavení zcela okrajové: spojka *jako* signalizuje doplňkovou platnost shodného substantiva nebo způsobový srovnávací význam celého výrazu, spojka *než* zřetelově srovnávací význam výrazu, u kterého stojí; srov. *Znal jsem ho již jako chlapce. × Vypadá stejně jako před deseti léty. || Vypadá lépe než před deseti léty.*

V souvětí podřadném mají spojky naproti tomu úlohu základní; vedle nich se podle závažnosti řadí jen relativa (vztažná zájmena a příslovce) a interogativa (tázací zájmena, příslovce a částice v závislých otázkách). Při analýze funkcí a významů spojek nemůžeme nepřihlídnout i k těmto spojovacím prostředkům odlišné povahy (proti spojkám plní — kromě tázacích částic — funkci členu věty vedlejší), už proto, že mnohé spojky z nich vznikly a mnohdy jsme dodnes na rozpacích, máme-li spojovací prostředek hodnotit jako spojku nebo jako relativum (např. *jak, dokud*).⁷

Přihlédneme-li k vyjadřování syntaktického vztahu subordinace ve větě jednoduché, musíme si položit otázku, zdali spojky vedlejších vět plní v souvětí skutečně vždy a ve stejné míře funkci spojovací. Zejm. u vět příslovečně určovacích, které jsou větným protějškem příslovečného určení, musíme myslet na analogii s přimykáním: tak jako tvar ohebného slova nebo neohebný výraz jako celek je zde především vyjádřením jistého příslovečného významu, který je zpravidla zřetelný i mimo syntaktickou dvojici s členem nadřazeným, tak i spojka v příslovečné větě vyjadřuje především jistý příslovečný význam celé věty vedlejší. (K tomu se vrátíme dále v odst. 32 a 41.)

Ve větách vedlejších s jinými syntaktickými funkcemi — zvl. předmětných, podmětných, přívlastkových, event. i jiných — se zpravidla spojce přičítá čistě spojovací funkce a považuje se jen za výrazový prostředek syntaktického vztahu.

Zejm. u spojky *že* se často zdůrazňuje, že „má dnes funkci čistě syntaktickou (vyjadřovat silnou závislost) s významem nulovým.“⁸ Pokusíme se dále ukázat, že ani v tomto případě není takové tvrzení správné — spojka *že* (a podobně i spojky *aby*, *jako* aj.) nevyjadřuje jen syntaktickou závislost, ale má výrazné „významy“ další, které s vyjadřováním syntaktické závislosti bezprostředně nesouvisí.

Podobně jako u spojek souřadících nemůžeme pominout skutečnost, že se i podřadících spojek užívá také tam, kde se syntaktická závislost nevyjadřuje: 1° Uvozují samostatné věty citově zabarvené a mají tu funkci citových nebo obsahových částic, např. *Že to nedokážeš! Aby už byl večer! Kdybychom to byli věděli!* — 2° Uvozují větné vsuvky, které se nezačleňují do syntaktické stavby věty řídicí: *Voda se kupodivu, abych tak řekl, umoudřila* (Langer). *Šlape si poněkud, jak se říká, na jazyk* (Holeček). *Měl nějaký malér po revoluci, nemýlím-li se* (Březovský).

Větné vsuvky se často blíží větám zřetelovým nebo podmínkovým, event. i srovnávacím;⁹ tím je souvislost s užitím odpovídajících spojek v normálním podřadném souvětí jasně dosvědčena. Užití spojek *že*, *aby*, *kdyby* (event. i dalších) v samostatných větách nemůžeme prostě odbýt tím, že je nazveme částice — musíme se ptát, proč mohou ve funkci částic vystupovat a zdali je v obojím užití něco společného. Je třeba hledat obecný invariantní význam, který je vlastní těmto slovům ve všech různých možnostech jejich užití.

Z našich úvah vyplývá, že funkce žádné spojky — ani souřadící, ani podřadící — nelze redukovat jen na funkci spojovací, tj. na pouhé vyjádření syntaktického vztahu; funkčně-významová složka spojek je vždy bohatší a komplikovanější.

3. Jako druhá základní funkce spojek se uvádí vyjadřování větného i obsahově významového poměru členů a vět. Je samozřejmé, že tato funkce je nerozlučně spjata se spojovací: vzájemný poměr lze vyjadřovat jen u členů a vět mezi sebou syntakticky spojených.

Teoreticky je ovšem možno připustit, že by spojka vyjadřovala jen významový poměr syntaktických jednotek, jejichž syntaktické sepětí je již vyjádřeno jinak. V souvětí se zdá oddělení obou funkcí spojek dosti umělé; jde zde spíše o teoretickou abstrakci, o rozlišení dvou aspektů jediné funkce. Ale ve větě jednoduché takový případ máme: substantivní doplněk *s jako*. Jeho syntaktická závislost na substantivním členu věty (podmětu, předmětu, event. i jiném) je vyjadřována shodou; v starém jazyce to bylo jediné vyjádření syntaktického vztahu (*jako* se u doplňku nekladlo). Spojka *jako* pak pouze signalizuje, že zde jde o vztah doplňkový (k odlišení od jmenného přísudku a shodného substantivního přívlastku). Pro tuto svou zvláštní funkci bylo *jako* při doplňku chápáno nikoli jako spojka, ale jako příslovce;¹⁰ jde tu však o slovo mluvnické, bez vlastního věcného významu a neplní funkci větného členu, takže je takto hodnotit nelze.

Také spojky *jako* a *než* u srovnávacích obrátů mají svérázné postavení: signalizují příslovečnou srovnávací platnost výrazů, u kterých stojí, a podoba těchto výrazů se řídí významem nebo funkcí, které by měly jako členy věty nevyjadřující srovnání; např. *Čtěl se tam jako doma // jako u maminky // jako za dětství // jako malé dítě. Odjedeme dále než vy // než večera // než do Prahy atp. Míloval ji více než sebe // než před rokem // než ve vlasti // než z povinnosti.*¹¹ Zde tedy spojka vyjadřuje určitý příslovečný význam uváděného výrazu, a tím umožňuje jeho zapojení do syntaktické stavby věty jako příslovečného určení, ať je v jakékoli podobě (ať jde o výraz přimykací, řízený nebo shodný).

31. Souřadící spojky se mezi sebou liší právě tím, jaký významový vztah mezi souřadně spojenými členy nebo větami vyjadřují. Zmínili jsme se o tom, že koordinační vztah sám o sobě nemusí být spojovacími prostředky vyjádřen (v. odst. 21); v tom případě však není zřetelně signalizován druh koordinačního vztahu (jen částečně jej lze naznačit rozdíly v intonaci) a vyplývá pouze z obsahu syntaktického

celku. Z toho lze vyvodit závěr, že vyjadřování významového vztahu mezi koordinovanými syntaktickými jednotkami je u souřadících spojek funkce základní. S ní souvisí i jejich užití mimo koordinační vztah — významově, funkčně i geneticky. Souřadící spojka signalizuje obvykle jistý významový vztah následující syntaktické jednotky k jednotce předcházející;¹² užitá v rámci jedné jednotky mimo koordinační vztah signalizuje její významový vztah ke kontextu nebo k situaci. Přitom může docházet k modifikaci tohoto vztahu (liší se významově od skutečné spojky).

Toto zjištění zdánlivě neplatí pro spojky mnohoznačné, zvl. pro spojku *a*, která se někdy považuje za pouhé vyjádření koordinačního vztahu bez specifických významových odstínů. To by bylo správné jen tehdy, kdyby spojka *a* byla významově bezpříznakovým prostředkem k vyjádření všech druhů koordinačního vztahu a ostatní spojky jejími příznakovými protějšky. Ve skutečnosti je bezpříznakovým prostředkem jen při základním vztahu slučovacím a jeho méně výrazných modifikacích ve směru ke vztahu odporovacím (zejm. při konfrontaci), stupňovacím a důsledkovému. Naproti tomu při výrazném vztahu odporovacím a stupňovacím se jí buď neužívá, nebo jen jako příznakového protějšku speciálních spojek, zejm. *ale*; při vztahu vylučovacím a důvodovém nebo vysvětlovacím není možná vůbec. Pokud se může střídat v jistých spojeních se spojkou *nebo*, jde tu o dvojí pojetí vztahu, nikoli o souznačnost spojek (např. *kup si tužku a pero* × *tužku nebo pero*). Různých souřadících spojek se využívá komplementárně, netvoří asymetrickou korelaci členu příznakového a bezpříznakového, i když se oblast jejich užití v jednotlivých případech stýká a zčásti i překrývá. Proto je nutno i spojku *a* v dnešní češtině považovat za výrazový prostředek vztahu slučovacího (a nikoli koordinace vůbec), třebaže v pojetí značně širokém.

32. Mnohem složitější je tato otázka u spojek podřadících. Jen některé jsou „významově jednoznačné“, tj. uvádějí jen určitý typ vedlejší věty, která je v jistém obsahově významovém poměru k větě řídící. Uvedeme nejtypičtější případy: *jakmile, sotvaže, dříve než* a n. j. při vztahu časovém, *takže* při vztahu účinkovém, *jako* (s kondic.) při vztahu srovnávacím, *protože, poněvadž, ježto, jelikož* při vztahu důvodovém, *jestliže, kdyby* při vztahu podmínkovém, *ačkoli, přestože, třebaže* při vztahu přípustkovém. Některé vyjadřují dva vztahy velmi blízké, např. *když* časový nebo časově zabarvený vztah podmínkový. Vesměs tu jde o spojky vět příslovečně určovacích.

Jiných spojek se užívá ve vedlejších větách s různými funkcemi, takže nelze říci, že by vyjadřovaly samy o sobě jistý významově obsahový vztah vedlejší věty k větě řídící nebo jistou syntaktickou funkci věty vedlejší. Nejtypičtější jsou po této stránce spojky *že* a *aby*, proto si jich všimneme podrobněji. Jestliže uvedené spojky nejsou výrazovým prostředkem jistého obsahově významového vztahu, pak nelze tuto funkci považovat pro spojky podřadící za obecně platnou a je jí nutno přezkoumat i u výše uvedených spojek „významově jednoznačných“.

33. Věta se spojkou *že* může mít funkci věty obsahové, a to podmětne, předmětne nebo přívlastkové, nebo též funkci příslovečné věty účinkové, prostředkové a příčinné, ba i přípustkové: *Rikal || bylo zřejmé || přišel s výmluvou, že mu nevěříš. Tolikrát tě oklamal, že mu nevěříš. Zdůvodnil to | tím |, že mu nevěříš. Byl nešťastný, že mu nevěříš. Má tě rád přesto, že mu nevěříš.*

V některých případech je v řídící větě nutný odkazovací výraz: vždy při větě přípustkové, zpravidla při větě prostředkové a účinkové a většinou i při větě příčinné; naproti tomu při větě obsahové se ho užívá jen ve speciálních případech.¹³

Už z toho je zřejmé, že spojka sama nevyjadřuje příslušné příslovečné významy. Ale vyplývá z toho, že má funkci čistě syntaktickou s významem nulovým, že vyjadřuje jen silnou závislost?

Kdyby tomu tak bylo, nemohla by uvozovat věty příslovečné (u těch o silnou závislost nejde), a ve větách obsahových by se jí mohlo užit všude, kde jde o silnou závislost. Ve skutečnosti je však omezena jen na obsahové věty oznamovací. Těžko pochopitelné by naproti tomu bylo její užití ve větách podmětných (typu: *To, že jsi nepřišel, bude mít vážné důsledky*) — podmět je přece syntakticky nezávislý. Tento rozpor nevysvětlíme ani s pomocí rozdílů v užití odkazovacích výrazů.

Spojka *aby* uvozuje vedlejší věty, které mohou mít funkci vět obsahových (předmětných, přívlastkových i podmětných), příslovečných vět účelových a účinkových, v jistém případě i vět přívlastkových s významem účinkovým: *Poručili mu// dostal přísný rozkaz // je vhodné, aby přišel včas. Pospíchal, aby přišel včas. Šel tak, aby přišel včas. Nebylo tam člověka, aby přišel včas (= který by).* Při účinkové větě vedlejší je v řídicí větě nutný odkazovací výraz; naproti tomu při větách účelových a obsahových většinou nebývá. Spojka *aby* sama o sobě nesignalizuje ani syntaktickou funkci vedlejší věty, ani její obsahové významový poměr k větě řídicí. A přece nelze říci, že by byla jen výrazovým prostředkem syntaktické závislosti, není „významově prázdná“. Všechny věty s *aby* mají něco společného, je zde jistý invariantní význam, který sdílí se samostatnými větami pracími, v nichž má *aby* funkci částice: *Abý přišel včas!*

Tento obecný význam vět s *aby* jasně vystoupí, srovnáme-li je s větami uvozenými spojkou *že*: kromě ojedinělých případů¹⁴ nejsou souznačné, ale stojí v jistém protikladu, mají rozdílnou a vzájemně se doplňující oblast užití. Z toho plyne, že i věty se spojkou *že* mají jistý společný význam, který nelze oddělovat od spojky — je spojkou *že* vyjadřován, a proto není ani spojka *že* významově prázdná.

34. Protiklad a komplementární distribuce vět s *že* a vět s *aby* se nejzřetelněji projevuje v jejich nejčastějším (a lze říci základním) užití ve funkci vět obsahových: *že* uvozuje obsahové věty oznamovací, *aby* obsahové věty žádací. K nim se řadí jako třetí typ obsahové věty tázací, tj. závislé otázky uvozené tázacími zájmeny, příslovcí a částicemi. Všechny tři typy obsahových vět se od sebe liší rozdílnou základní modální platností (ovšem jde o modalitu nepřímou, nikoli přímou: jsou to závislé věty oznamovací, rozkazovací nebo práci a tázací.¹⁵

Ve větách samostatných je základní modální platnost vyjadřována slovesným modem a intonací: ve větách oznamovacích indikativem (ve zvl. případech kondicionálem) a klesavou konkluzivní kadencí; ve větách rozkazovacích imperativem a klesavou konkluzivní kadencí; ve větách pracích částicí s indikativem nebo kondicionálem a stoupavě klesavou konkluzivní kadencí (nebo stejně jako ve větách rozkazovacích); ve větách tázacích buď tázacím slovem s indikativem a stoupavě klesavou konkluzivní kadencí (otázky doplňovací) nebo indikativem a antikadencí (otázky zjišťovací).¹⁶ Kde není modální platnost jednoznačně signalizována slovesným modem (jako ve větách rozkazovacích imperativem) nebo užitím zvláštního slova s modální platností (částice ve větách pracích, tázací zájmena nebo příslovce v doplňovacích otázkách), má rozlišovací platnost intonace: jen intonací jsou rozlišeny věty oznamovací a zjišťovací otázky.

Ve větách vedlejších není intonační rozlišení možné, protože nemají svou vlastní koncovou intonaci; proto musí být nepřímá modální platnost, kterou věty obsahové mají, vyjádřena jinak: v obsahových větách oznamovacích ji signalizuje spojka *že*, v závislých zjišťovacích otázkách tázací částice *li*, *zdali*, *jestli*. V závislých otázkách

doplňovačích je tázací platnost dostatečně vyjádřena tázacím zájmenem nebo příslovcem.

Ve vedlejší větě nelze užít ani imperativu; místo něho je zde kondicionál. Kdysi vyjadřoval žádoucnost děje sám (*by* mělo funkci spojky), ale záhy se jeho komponent *by* stal součástí spojky *aby*.¹⁷ Vedle vět s *aby* se v omezené míře užívá indikativních vět s *at* — částice *at* nabývá funkce spojky a signalizuje žádoucnost děje ve větě závislé stejně jako ve větě samostatné.

V starším jazyce měly kondicionálové věty s *by*, *aby* širší uplatnění — v rámci vět obsahových se jich užívalo i jako závislých vět oznamovacích s omezenou jistotou děje (při ději zdánlivém, domnělém, popřeném apod.), ale časem se jich přestalo téměř úplně užívat. Proto je dnes spojka *aby* v obsahových větách téměř jednoznačným signálem závislých vět žádacích, tj. rozkazovacích nebo přacíh.

V obsahových větách oznamovacích a tázacích je základním modem indikativ; kondicionálu se užívá místo indikativu v podstatě za stejných podmínek jako v samostatných větách oznamovacích a tázacích, zvl. při podmíněnosti děje. Přitom zůstává v obsahových oznamovacích větách spojka *že* a v obsahových tázacích větách příslušné tázací slovo jako ve větách indikativních.

Formou oznamovací věty lze vyjádřit ve větě samostatné a stejně i ve větě obsahové také děj nutný nebo žádoucí — s pomocí modálního slovesa nebo predikativa: *je nutno odejít / musíme odejít* // *Ríkali, že je nutno odejít / že musíme odejít*. Základní modální platnost věty se tím nemění.

V rámci obsahových vět dochází ke změně modální platnosti v jiném případě: věty uvozené interogativy nabývají platnosti obsahových vět oznamovacích, jsou-li uvozeny ve větě řídicí jako oznámení, výrok apod.: *Vyprávěl nám, kde byl a co tam viděl*.

Obsahové věty s *že*, s *aby* a s interogativy tvoří tři komplementární typy s rozdílnými oblastmi užití, podobně jako samostatné věty s různou modální platností. Nejde zde o protiklad členu bezpříznakového a příznakového vytvářející asymetrickou korelaci.

V mluveném jazyce, zejm. v lidových nářečích, jsou k tomu náběhy: spojka *že* se stává signálem věty obsahové vůbec a užívá se jí i v závislých otázkách a v závislých větách žádacích (vedle tázacího slova nebo spojky *aby*), např. *Naši vzkazují, že jestli přijдете. Říkali, že abyste tam přišel*. Někdy nabývá *že* významu „přý“ a vkládá se pak i do jiných vedlejších vět. Ve spisovném jazyce však k tomuto vývoji nedošlo.

Spojka *že* má v obsahových oznamovacích větách příznakový protějšek ve spojení *jak*, která vyjadřuje závislé oznámení se zřetelem k průběhu děje.¹⁸

35. Vyjadřování závislé modaloty je charakteristické jen pro věty obsahové — ostatní vedlejší věty skutečnou základní modální platnost přímou ani nepřímou nemají. Zkoumáme-li však užití vět s *že* a vět s *aby* v platnosti vět příslovcených, vidíme, že i zde se odráží aspoň sekundárně jejich modální platnost: vedlejší věty s *že* mají vždy platnost nějakého tvrzení, konstatování, věty s *aby* platnost děje žádoucího nebo nežádoucího. Proto mohou věty s *že* vyjadřovat děj, který je výsledkem jiného děje (věty účinkové), který pomáhá jiný děj uskutečnit (věty prostředkové) nebo který jiný děj vyvolává (věty příčinné); může jít i o reálný děj uskutečnění jiného děje nepříznivý (věty přípustkové). A věty s *aby* vyjadřují děj, kterého se má nějakým jiným dějem dosáhnout (věty účelové) nebo který má z nějakého děje vyplynout jako jeho důsledek (věty účinkové).

Podobně modální zabarvení proniká i v samostatných větách s *že* a *aby* ve funkci částic: *Že upadneš!* (= jistě upadneš; myslím, že upadneš). *Že je to on!* (= to je jistě on). *Abý už bylo ráno!*

Můžeme tedy pro všechny věty se spojkami *že* a *aby* stanovit jako obecný

invariantní význam modální zaměřenost: pro věty se spojkou *že* význam konstatování, oznámení, pro věty se spojkou *aby* význam žádoucnosti nebo nežádoucnosti. Primárně vystupuje tato zaměřenost ve větách obsahových jako závislá modální platnost oznamovací nebo žádací, sekundárně se uplatňuje ve funkci vět přísllovečně určovacích a stává se předpokladem k užití těchto vět v některých přísllovečných významech. Naopak zase brání v jejich užití ve významech jiných: věty s *že* nemohou být účelové, protože jim chybí význam žádoucnosti, a věty s *aby* nemohou být příčinné, protože žádoucí příčina se mění v účel. Spojky *že* a *aby* jsou v dnešním jazyce výrazovým prostředkem modálního zaměření vět, které uvádějí — je to význam těchto spojek.

Přitom je třeba zdůraznit, že se tento jejich význam uplatňuje primárně ve větě samé, v její modální platnosti, a teprve sekundárně navenek, v zapojení věty do souvětí celku; je to funkce blízká funkci částic. Proto mohou tyto spojky uvozovat i věty samostatné a plnit tak úlohu skutečných částic, aniž změnilý svůj základní význam.

4. Zkoumáme-li izomorfismus vedlejších vět se spojkou *že* a větných členů, zjištujeme, že jim ve větě jednoduché odpovídá nejspíše dějové substantivum, např. *Vyprávěl o neštěstí v Deštnici || že se v Deštnici stalo neštěstí. Byl zklamán svou nedůvěrou || tím, že mu nevěříš. Má tě rád přes svou uzavřenost || přesto, že jsi uzavřený.* Nejblíže protějškem vět s *aby* ve větě jednoduché je zase infinitiv (třebaže oblast jeho užití je dnes v češtině užší): *Poručili mu odejít || aby odešel. Není možné tam jít || abychom tam šli. Spěchal nás varovat || aby nás varoval. Jde tu však převážně o užití infinitivu ve funkcích substantivních, takže oba typy vedlejších vět jsou si po této stránce dosti blízké.*

Staré rozdělení vedlejších vět podle jejich základní syntaktické povahy na substantivní, adjektivní a adverbialní má své hluboké oprávnění. Spojkové věty z toho mají dvojí funkci — substantivní nebo adverbialní; závislé otázky mají povahu vět substantivních. Složitá je otázka syntaktické platnosti vět vztahných — mohou zastupovat syntaktické substantivum, adjektivum i adverbium. (K tomu se vrátíme na jiném místě.)

Dalo by se říci, že hypotaktický spojovací prostředek — a v první řadě podřadicí spojka — je formémem, který vyjadřuje syntaktickou povahu vedlejší věty. Tuto funkci mají všechny hypotaktické spojky. Vidíme, že je to zase funkce, která se týká především povahy věty vedlejší samé, bez přímého zřetele k její funkci ve stavbě věty řídící. Vedlejší věta dostává jistou slovnědruhovou povahu — podobně jako významové slovo —, a ta ji uzpůsobuje k plnění jistých syntaktických funkcí v souvětí celku. Stejně jako můžeme a musíme zkoumat slova abstrahovaně od jejich funkcí ve větě, můžeme zkoumat i formu a obecný význam různých druhů vedlejších vět samých o sobě, bez jejich roztrhování do několika typů podle větně-členské platnosti.

41. Věty přísllovečně určovací mají protějšek v příslovcích: jsou uzpůsobeny k plnění jediné funkce — přísllovečného určení, a vyjadřují zpravidla jediný přísllovečný význam. Jen v sekundárním užití mohou plnit i funkci jinou (např. přívlastkovou) a mohou mít i přenesený význam. Spojky vět přísllovečných vyjadřují současně jak adverbialní syntaktickou povahu věty, tak i její určitý přísllovečný význam — časový, způsobový, příčinný, podmínkový atd. Tento význam je zpravidla jednoznačně zřejmý už z přísllovečné věty samé, i když neznáme větu řídící.

42. Věty substantivní mohou podobně jako syntaktická substantiva plnit různé funkce. Substantiva jsou k tomu vybavena pádovými tvary a mohou se

spojovat s předložkami. U vedlejších vět substantivních mají povahu morfémů odkazovací výrazy zájmenné povahy, které jsou součástí věty řídicí a svým tvarem vyjadřují syntaktické zapojení vedlejší věty do stavby věty řídicí.¹⁹

Tak jako substantivum může v některých pádech (nejčastěji předložkových) plnit též funkci příslovečného určení, může i substantivní věta — zpravidla s příslušným odkazovacím výrazem — plnit funkci věty příslovečné. A tak jako se substantivum někdy adverbializuje, mění se i původní substantivní věta ve větu adverbialní; vnějším výrazem tohoto procesu je vznik jednoznačné složené spojky s příslovečným významem splynutím odkazovacího výrazu s jednoduchou spojkou (*protože, takže, přestože* apod.) nebo aspoň ustálení korelace (*proto — že, tak / tolik / takový — že, přesto — že* apod.). Adverbializace substantiv a stejně i adverbializace substantivních vět je historický proces, který je stále živý; proto není hranice mezi substantivními větami s funkcí vět příslovečných a větami už skutečně příslovečnými určitá a přechod je tu plynulý. Při popisu dnešního stavu uvádíme věty původně substantivní s ustáleným příslovečným významem (a s ustálenou podobou spojovacího výrazu) právem mezi větami příslovečnými.

43. Izomorfismus vedlejších vět a syntaktických slovních druhů se vyvíjí během jazykového vývoje; není spjat přímo se vznikem souvětí, protože to vznikalo v podstatě těsnějším sepětím více méně samostatných juxtaponovaných vět.²⁰ Nemůže být tedy úplný a neměnný; v nové době se však prohlubuje a stává se stále více rozhodujícím dělitkem typů vedlejších vět. V menší míře se uplatňuje větněčlenská platnost; nejvýraznější je proces adverbializace spojkových a vztazných vět plnicích funkci příslovečného určení, spojený s jejich formálním odlišením od vět stejného původu, ale v jiných větněčlenských funkcích.

5. Z našeho rozboru vyplývá závažný rozdíl ve funkcích a významech mezi spojkami souřadícími a podřadícími: souřadící spojky vyjadřují v první řadě obsahově významový vztah mezi koordinovanými syntaktickými jednotkami, podřadící spojky ztvárňují vedlejší větu buď jako syntaktické substantivum (a zároveň vyjadřují její modální zaměřenost), nebo jako syntaktické adverbium (a zároveň vyjadřují její příslovečný význam). Syntaktickou funkci vedlejší věty ve starobě věty řídicí vyjadřují podřadící spojky sekundárně a nepřímo, zčásti za pomoci dodatkových ukazatelů vztahu (povahy morfémů) — odkazovacích výrazů; ty jsou bezprostředním výrazem syntaktické funkce vedlejších vět.

POZNÁMKY

¹ Viz B. Havránek—A. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1960, 78.

² Srov. tamtéž, 271.

³ Viz J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, Praha 1965², 120—124.

⁴ Tamtéž, 119.

⁵ Viz J. Bauer, *Spojky a částice*, Sborník prací fil. fak. BU 1964, A 12, 133—134.

⁶ Srov. K. Hausenblas, *Syntaktická závislost, způsoby a prostředky jejího vyjadřování*, Bulletin Vysoké školy rus. jazyka a literatury II, 1958, 3—31.

⁷ Viz J. Bauer, *Relativa a spojky*, Slavica Pragensia IV (AUC — Philologica), Praha 1962, 221—226. Srov. též *stat Spojky a příslovce*, Sborník prací fil. fak. BU 1962, A 10, 29—37.

⁸ Citát ze stati J. Hrbáčka *O syntaktické funkci korelativního spojení řídicí a závislé věty*, SaS 25, 1964, 82. S podobným názorem se setkáváme v naší i zahraniční jazykovědě často.

⁹ Viz J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, 230—231.

¹⁰ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*², Praha 1951, 767.

¹¹ Funkce spojky než se někdy srovnává s funkcí předložky nebo pádu na základě paralelního

užití ve výrazech typu *jsem větší než ty // arch. tebe // dial. od tebe*. Ale možnost jejího užití je daleko širší: není vázána na jistý pád substantiva jako předložka a může stát i u výrazů nesubstantivní povahy nebo i u celých vět.

¹² Opakované a dvojité spojky (*i — i, ani — ani, buď — nebo, nejen — ale i*) výrazněji signalizují vzájemný vztah syntaktických jednotek, u nichž stojí.

¹³ Srov. J. Hrbáček, cit. stat., SaS 25, 1964, 81n., zvl. 86—89.

¹⁴ Jde o podmětné věty obsahové typu *Není možné, aby byl mrtev // že je mrtev*. V dnešním jazyce je to typ okrajový.

¹⁵ Srov. mou stat. *Souvěští s větami obsahovými*, Sborník prací fil. fak. BU 1965, A 13, 55—86.

¹⁶ Podrobněji viz J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, 16—19.

¹⁷ Práci význam mává i druhý typ kondicionálních vět, v nichž kdysi plnilo samo *by* funkci spojky — podmínkové věty s *kdyby*. Proto se jich užívá i jako samostatných vět pracích, v nichž má *kdyby* funkci práci částice, pod. jako vět s *aby*: *Kdyby už bylo hezky! // Aby už bylo hezky!*

¹⁸ O dnešním stavu obsahových vět v češtině viz J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, 173—180.

¹⁹ Pronikavou a vcelku velice výstižnou analýzu funkcí odkazovacích výrazů podal v cit. stati J. Hrbáček; naše pojetí ještě posiluje jeho správný názor, že je nelze považovat za větné členy. V některých bodech se však naše pojetí liší. Tak na str. 83 označuje Hrbáček spojovací prostředky jako „prostředky závislosti větné“ (proti „prostředkům závislosti členské“, tj. odkazovacím výrazům); vhodnější by bylo mluvit o prostředcích vytvářejících formu vedlejší věty, jak to ostatně vyplývá i z jeho vlastního výkladu. O nesprávném pojetí *že* (a do jisté míry i *aby*, *jak*) jako spojek s významem nulovým jsme se již zmínili. Na str. 88 se zbytečně odlišuje přísudková věta od vět syntakticky závislých — přísudek je jako větný člen syntakticky závislý na podmětu. Spíše by zde bylo třeba mluvit o větách podmětných. Za nepotřebné považují rozlišování vět účinkových a způsobových — jde o jeden větný typ jen málo vnitřně diferencovaný. To vše jsou však jen drobné korektury k velmi cenné stati, která může sloužit jako východiško dalšího zkoumání.

²⁰ Viz J. Bauer, *K voprosu o vzniknovenii i razvitií tipov složnogo predloženijsja*, Voprosy slavjanskogo jazykoznanija 6, Moskva 1962, 89—111.

К ВОПРОСУ О ЗНАЧЕНИЯХ И ФУНКЦИЯХ СОЮЗОВ

1. В определениях союзов, как грамматических слов без лексического значения, подчеркивают прежде всего две их функции: союзы связывают предложения или их члены; они выражают синтаксическое и семантическое взаимоотношение предложений или их членов.

2. Анализ способов выражения синтаксических связей координации и субординации и употребления сочинительных и подчинительных союзов показывает, что функции и значения всех союзов (даже таких, как чешск. *a* среди сочинительных и *že* среди подчинительных) являются более сложными и что они не ограничиваются одним выражением синтаксической связи без других функций и значений.

3. Что касается сочинительных союзов, их основная функция заключается в выражении семантического отношения предложений или членов предложения, связанных синтаксическим отношением координации. Подчинительные союзы выражают семантическое отношение к главному предложению лишь вторично. Это можно показать при помощи анализа функций многозначных союзов (*že, aby* и др.): они вводят придаточные предложения с разными синтаксическими функциями (дополнительные, подлежащие, определительные, обстоятельственные) и с разным семантическим отношением к главному предложению (изъяснительным, причинным, следственным и т. п.), но у них все же можно определить общую, инвариантную функцию — они придают придаточному предложению определенную модальную направленность, окраску утверждения (союз *že*) или желательного действия (*aby*), что и делает возможным его разное употребление в строе сложного предложения, исключая некоторые функции. Комплементарным типом к союзным придаточным предложениям являются косвенные вопросы, выражающие при помощи вопросительных слов (местоимений, наречий и частиц) модальную окраску неизвестности или вопроса.

4. Примарная функция подчинительных союзов — это выражение синтаксической природы придаточного предложения. Можно установить изоморфизм основных

типов придаточных предложений и частей речи: союзные придаточные предложения носят характер или обстоятельственный, или существительный. Союзы обстоятельственных предложений выражают одновременно определенное обстоятельное значение (напр. временное, целевое, причинное и т. п.), союзы существительных предложений — модальную направленность или окраску действия. Разные синтаксические функции существительных придаточных предложений выражаются отчасти при помощи соотносительных слов, которые выполняют роль морфем (дело идет гл. обр. о разных формах местоимения *to*). Путем адвербиализации некоторые существительные придаточные предложения, выполняющие функцию обстоятельства, превращаются в обстоятельные предложения.

5. Из приведенного анализа вытекает существенная разница в основной функции между сочинительными и подчинительными союзами: сочинительные союзы выражают прежде всего семантические отношения предложений или членов предложения в рамках синтаксического отношения координации; подчинительные союзы придают придаточному предложению определенный синтаксический характер (существительный или обстоятельный).